

ise ümmetin bölünmesine ve saltanat sisteminin yerleşmesine yol açtıkları için insanların en kötüsü olmuşlardır (a.g.e., s. 36-38).

Haccâc'ın Hasan-ı Basrî'yi tehdit ettiği bilinmektedir. Ancak tehditten korkmayan Hasan-ı Basrî bunu bir imtihan olarak görmüş ve Haccâc'a karşı tavrını değiştirmemiştir. Kendisine isnat edilen bir dua, onun Haccâc ve dönemindeki idareciler karşısındaki olumsuz tavrının neden kaynaklandığını ifade etmesi bakımından ilgi çekicidir. Hasan-ı Basrî'nin idareciler karşısındaki cesur tavrı, her şeyden önce Allah'ın izni olmadan kendisine hiç kimsenin zarar veremeyeceğine kesinlikle inanmasının bir sonucudur (a.g.e., s. 52); ayrıca gelecek zararların da netice itibarıyla bir imtihan olduğunu kabul etmektedir. Nitekim Kur'an'da birçok peygamberin ağır imtihanlar geçirdiğinden söz edilmiş, kendisinin de benzer şekilde imtihan edildiğini kabul etmiş, yüce Allah sonuçta o peygamberleri tezkiye ettiğine göre samimiyet ve dürüstlükten tâviz vermeyenlerin de peygamberler gibi tezkiye edileceğine inanmıştır (a.g.e., s. 42).

Hasan-ı Basrî'nin Vali Nadr b. Amr'a yazdığı mektupta yer alan, "Hiyanet olarak hainlere yardımcı olmak yeter" şeklindeki sözü (a.g.e., s. 51), Emevî idaresinin destekçileri sayesinde yaşayabildiğini farkettiğinin bir ifadesi ve bunu kırmak için atılmış bir adım olarak anlaşılmalıdır. Valinin her şeye rağmen Allah'ı sevdiğini söylemesi üzerine Hasan-ı Basrî'nin ikazlarını daha da arttırması ve onu herhangi bir özür beyanının kurtarmayacağını vurgulaması oldukça önemlidir. Yine Irak Valisi Ömer b. Hübeire'yi Yezid b. Abdülmelik'e itaat etmemeye çağırması (a.g.e., s. 53) genel siyasî tavrının bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

Hasan-ı Basrî'nin siyasî durumun kötüleşmesi karşısında ileri sürdüğü teklif, faziletli insanların yer alacağı meclisler oluşturulup buralara devam etmektir. Eğitim ve aydınlatma yoluyla siyasî istikrarı gerçekleştirmek için örgütlenme anlamına gelen bu meclislerin özelliği, meselelerin farkında olan kişilerin bir araya gelerek birbirlerinden feyiz ve güç almaları, doğrunun korunarak yaygınlaştırılması konusunda birbirlerine destek olmalarıdır. Böylece oluşacak yeni bir ortamda insanlar iyinin ve doğrunun örneklerini görecekler, çevrelerinde olup bitenleri değerlendirme imkânına sahip

olarak kendilerini dönüştürüp sâlihler arasına katılacaklardır. Hasan-ı Basrî'ye göre bu düşünce hayata geçirilirse siyasî durumun düzelmemesi için hiçbir sebep yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 156-178; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, III, 125-192; Muhâsibî, *el-Veşâyâ* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 357-383; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kitû'l-kulûb*, Kahire 1310, II, 8; Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 131-161; Abdülkâdir-i Geylânî, *el-Gunye li-tâlibi tarîki'l-hak*, Kahire 1331, II, 76; İbnü'l-Cevzî, *el-Hasan el-Basrî*, Kahire 1350/1931; Etem Levent, *Hasan-ı Basrî ve Tefsir İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 1978, AÜ İlahiyat Fakültesi), tür.yer.; W. M. Watt, *Der Islam: Politische Entwicklungen und theologische Konzepte*, Stuttgart 1985, II, 67-71; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid bin Velid*, İstanbul 1990, s. 291-310; Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-'Aklû's-siyâsî el-'Arabî*, Beyrut 1990, s. 306-311; a.e.: *İslâm'da Siyasal Akıl* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 601-612; Hans H. Schaeder, "Hasan el-Basrî. Studien zur Frühgeschichte des Islam", *Isl.*, XIV (1925), s. 1-75; Helmut Ritter, "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit", a.e., XXI (1933), s. 1-83.

TAHSİN GÖRGÜN

Tefsir İlmindeki Yeri. Hasan-ı Basrî tâbiîn müfessirlerinin önde gelenlerinden. Ömrünün büyük bir kısmını Basra'da geçirdiğinden Basra tefsir ekolünden sayılmıştır. Tefsir ve kıraat ilminde İbn Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Enes b. Mâlik başta olmak üzere pek çok sahâbiden istifade etmiştir. Kendisi de camide tefsir dersleri vermiş, bu derslerinde Kur'an tefsiri yapmış ve talebelerinin Kur'an'la ilgili müşküllerini halletmiştir. Katâde b. Diâme ve Amr b. Ubeyd gibi isimler, onun tefsire dair rivayetlerini daha sonraki nesillere aktaran talebeleri arasında yer almıştır (Zerkeşî, II, 158; Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, s. 148).

Hasan-ı Basrî'nin tefsirle ilgili açıklamaları daha çok Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Mâtürîdî, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, Süfyan b. Uyeyne, Tabersî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, Süyûtî gibi müfessirlerin eserlerinde bulunmakla birlikte ahkâm âyetlerinin tefsirine dair eserlerle hadis kaynaklarında, kıraat, tabakat, terâcim ve tasavvuf kitaplarında da onun açıklamalarına yer verilmiştir. Cami derslerinde Kur'an'ın tamamını tefsir ettiğine dair rivayetler (Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, IV, 580-581; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, s. 61-62), kaynaklarda kendisine nisbet edilen (İbnü'n-Nedîm, s. 36, 202; Dâvûdî, I, 147; *Keşfü'z-zunûn*, I, 446; Brockelmann, *GAL*, I, 66; Sezgin, I, 592, 597) tef-

sirle birlikte ele alınıp değerlendirildiğinde müstakil bir tefsirinin bulunduğu düşünülebilirse de bunun, kendisinin telif ettiği bir eser olmayıp tefsirle ilgili görüşlerinin talebeleri veya onların talebeleri tarafından *Tefsirü'l-Hasan el-Basrî* adı altında bir araya getirilmiş şekli olduğunu kabul etmek gerekir. Hasan-ı Basrî'nin döneminde bilginin genelde rivayet yoluyla nakledilmesi, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ı gibi ilk dönem tefsirlerinin bizzat müfessirlerinin değil talebelerinin kaleminden çıkmış olması da bunu teyit etmektedir. Hasan-ı Basrî'nin tefsirinin de Amr b. Ubeyd rivayetiyle geldiği kaynaklarda belirtilmektedir (Massignon, s. 177; Brockelmann, *GAL*, I, 66; Cerrahoğlu, s. 159).

Tefsirciliğini ortaya koymak isteyen araştırmacılar, çeşitli kaynaklarda Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilen rivayet ve görüşleri toplamak suretiyle bir değerlendirme yapmaya çalışmışlardır. Muhammed Abdürrahîm, çok sayıda kaynağı inceleyerek *Tefsirü'l-Hasan el-Basrî* adıyla iki ciltlik bir eser meydana getirmiş (Kahire, ts.), mushaf tertibine göre bütün sûrelerin tefsirini ihtiva eden eserde Hasan-ı Basrî'nin tefsir ve kıraat ilmindeki yerini tartışmıştır. Aynı konuda başka çalışmalar da yapılmış olup bu çalışmalarla onun çok gelişmiş bir tefsir anlayışına sahip olduğu ortaya konmuştur. Kur'an'ı tefsir ederken akaid, ahkâm, ahlâk, kıssa, mecaz, emsal gibi ayrımlara giderek bunlardan sadece bir kısmı üzerinde yoğunlaşmak yerine bütünü üzerine eğilen ve geniş bir Kur'an bilgisine sahip olduğu anlaşılan Hasan-ı Basrî tefsir sırasında önceliği Kur'an'ın kendisine vermiş, bu yolla bazan âyetin bütünündeki kapallığı giderirken bazan da kapalı lafız ve ibareleri Kur'an'dan şâhidler getirerek açıklamaya çalışmıştır. Yer yer de mânası kapalı olan âyeti tefsir için benzer konunun geçtiği sûreye işarette bulunmuştur. Meselâ "kendilerini temize çıkaranlar" (en-Nisâ 4/49) diye sözü edilen kişileri, başka âyetlerin (el-Bakara 2/111; el-Mâide 5/18) delâletiyle yahudi ve hristiyanlar olarak anlamıştır (*et-Tefsir*, I, 283). Hasan-ı Basrî'nin ikinci derecede öncelik verdiği kaynak hadisler olup bir âyetin tefsiri için hadis bulunuyorsa ayrıca bir görüş ortaya koymaya gerek görmemiş, hadisleri fezâil, kıssa ve nüzül sebepleri-nin açıklanması gibi amaçlarla da kullanmıştır.

Hasan-ı Basrî'nin hadisçiler tarafından tenkit edilen yönleri naklettiği tefsir ri-

HASAN-I BASRÎ

vayetleri için de geçerlidir. Bu tür rivayetlerinde büyük bir yer tutan mürsellerin yanında senedini zikretmediği veya meçhulden yaptığı rivayetler de bulunmaktadır. Senedi kesintisiz olarak Resûlullah'a ulaşan tefsir rivayetlerinin sayısı oldukça azdır. Hasan-ı Basrî Kur'an'ı tefsir ederken sahâbe sözlerinden de çokça istifade etmiş olup Hulefâ-yi Râşidîn, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd, Zübeyr b. Avvâm, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Zeyd b. Sâbit, Âişe, Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Abdullah b. Abbas, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerin sözlerini delil olarak kullanmış, bu arada en çok Semüre, Ali ve Ömer'in sözlerinden faydalandığı anlaşılmıştır. Hasan-ı Basrî'nin tefsirinde çoğu Abdullah b. Selâm, Kâ'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'ten gelen İsrâiliyat da bulunmaktadır. Kaynağı sağlam olmayan ve Kur'an tefsirine bir katkı sağlamayan rivayetleri kullanması onun hakkındaki eleştiriler içinde en ciddi olanıdır.

Arap dilini ve lehçelerini iyi bilen Hasan-ı Basrî'nin bu özelliği tefsirinde açıkça görülmektedir. Âyetlerdeki garîb ve müşkil kelimeleri açıklamak amacıyla zikrettiği eş anlamlı kelimeler kendinden sonraki müfessirler ve dilciler tarafından çokça kullanılmıştır. Hasan-ı Basrî'nin tefsirini bir araya getirip neşreden Muhammed Abdürrahîm, onun garîb lafızlara getirdiği açıklamaları Mekki b. Ebû Tâlib'e nisbet edilen *el-'Umde fi garîbi'l-Kur'an* ile karşılaştırmış ve ikisi arasındaki büyük benzerliği ortaya koymuştur (a.g.e., II, 515-517). Hasan-ı Basrî'nin şâz olarak kabul edilen kıraatlerinin büyük çoğunlukla Arap yarımadasında yaşayan kabilelerin dilleri ve kullanıcılarıyla uyum arzemesi Arap dili ve lehçelerine olan hâkimiyetinin bir başka delilidir.

Hasan-ı Basrî "ıyyâke na'büdü"yü (el-Fâtiha 1/1) "ıyyâke nu'tü", "maa'l-havâli-fi"yi (et-Tevbe 9/87, 93) "maa'n-nisâ", "sıbgatallâh"ı (el-Bakara 2/138) "dînul-lâh" ve "fî cenbillâh"ı (ez-Zümer 39/52) "fî tâatillâh" olarak açıklamıştır (a.g.e., I, 116; Levent, s. 135-136). Birer ikişer kelime ile yaptığı bu tür yorumlar yanında yer yer uzun açıklamalarda da bulunmuştur. Meselâ "İblîs" kelimesini (el-Bakara 2/34) "Nasıl Âdem insanların atası ise İblîs de cinlerin atasıdır; o kesinlikle bir melek değildir"; "Rahmetim her şeyi kaplamıştır" (el-A'râf 7/156) cümlesini, "Rahmetim dünyada iyiyi ve kötüyü kaplamıştır, fakat kıyamet gününde sadece mütakiler içindir" şeklinde açıklamış (Levent, s. 136-138), İbn Kesîr'in değeri-

dirmesine göre bazan hiçbir delili olmayan te'viller de yapmıştır. Bedir Savaşı'na katılan müşriklerle ilgili olan, "Hani Allah rüyanda sana onları az göstermişti" meâlindeki âyetten geçen (el-Enfâl 8/43) "menâmike" kelimesini "göz" mânâsına alıp, "Hani Allah onları gözlerine az göstermişti" şeklinde te'vil etmesi (*Tefsîrû'l-Kur'an*, IV, 13) buna bir örnek teşkil eder. Zemaşşerî, bu te'vilin Arap diline hakkıyla vâkıf olan Hasan-ı Basrî'ye ait olamayacağını söylemiştir (el-Keşşâf, II, 161).

Âyetleri tefsir ederken birçok eş anlamlı kelime kullanmasına rağmen Hasan-ı Basrî dilin ayrıntılarına girmemiş ve sade bir üslup kullanmıştır. Kendisiyle birlikte çağdaşı olan birkaç tâbîî, lugavî tefsirciliğin temellerini atan kimseler olarak anılmış (et-Tefsîr, II, 515), Arap dili ve belâgatına olan vukufuna ve şiir bilgisine rağmen tefsirinde bir iki örnek dışında şiire yer vermemiştir (Levent, s. 134). Onun Kur'an tefsirinde kendi görüş ve itihadlarına çok az yer vermesinde (Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, s. 149), Kur'an karşısındaki tevazu ve mahviyetiyle devrin şartlarının etkisi olduğu söylenebilir. Zira Hasan-ı Basrî Kur'an'ın nüzûlüne şahit olan aşıpla birlikte yaşamış ve çok defa onlardan gelen bilgilerle yetinmeyi tercih etmiştir. Ahkâm âyetlerini ve hurrûf-ı mukattaayı yorumlaması onun re'î tefsirini yansıtan örnekler olarak kabul edilebilir. Meselâ "tâ hâ"yı "yâ recül" (ey adam), "sâd"ı "hâdisi'l-Kur'an ve ârizi'l-Kur'an bi-amelik" (Kur'an'la konuş, davranışlarını Kur'an'la karşılaştı), "nûn"u "divit, hokka" olarak tefsir etmiş (et-Tefsîr, II, 479; Levent, s. 129); Fetih sûresinin 29. âyetini açıklarken "Muhammed'in beraberinde bulunanlar" ifadesiyle Ebû Bekir'in, "kâfirlere karşı sert davrananlar" ile Ömer'in, "kendi aralarında merhametli" ifadesiyle Osman'ın, "rûkûa varanlar, secde edenler"le Ali'nin, "Allah'tan lutuf ve rızâ isteyenler" ifadesiyle Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Saîd b. Cübeyr ve Ebû Ubeyde b. Cerâh'ın kastedildiğini söylemiştir (et-Tefsîr, II, 293, 479-480).

Hasan-ı Basrî'nin tefsirinde esbâb-ı nüzûl önemli bir yer tutar. Sebebin hususiliğinin hükmün umumiliğine mani olmadığını kabul eden Hasan-ı Basrî, Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyenlerin kâfir olduklarını bildiren ve yahudiler hakkında inen âyetin (el-Mâide 5/44) nüzûl sebebi- ni açıklarken bu âyetin müslümanlar için de geçerli olduğunu belirtmiştir (a.g.e.,

II, 487). Ayrıca nâsîh ve mensuh üzerinde de durmuş, aynı âyet hakkındaki farklı rivayetleri cemetmeksizin bazan mensuh, bazan muhkem dediği olmuştur. Meselâ Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ında geçen iki rivayetten birine göre, "İçinizdekileri açıklasanız da gizleseniz de Allah onun yüzünden sizi hesaba çekecektir" meâlindeki âyetin (el-Bakara 2/284), "Allah kişiye gücünün yettiğinden başkasını yüklemes" âyetiyle (el-Bakara 2/286) neshedildiğini söylerken diğer rivayete göre âyetin muhkem olup neshedilmediğini ileri sürmüştür. Onun mensuh dediği âyetlerin bir kısmı Taberî ve diğer bazı müfessirler tarafından muhkem olarak kabul edilmiş olup (a.g.e., I, 201; II, 493) bu durum nesih konusundaki farklı anlayışın bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Hasan-ı Basrî'nin kendinden sonraki müfessirler üzerinde etkisi büyük olmuş, Yahyâ b. Sellâm, Abdurrezzâk es-San'ânî, Sehl et-Tüsterî, İbn Cerîr et-Taberî, İbn Ebû Hâtim, Mâtürîdî, Sa'lebî, Zemaşşerî, Tabersî, İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, Süyûtî gibi âlimler onun görüş ve rivayetlerine eserlerinde yer vermişlerdir. Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*'ında Hasan-ı Basrî'ye ait 350 kadar görüşün bulunduğu tesbit edilmiştir (Levent, s. 186).

Kıraat İlmindeki Yeri. Hasan-ı Basrî, tefsirciliğinin yanında kıraat ilmindeki üstün derecesiyle de anılmış, ilm-i kıraati Hittân b. Abdullah er-Rakkâşî ve Ebû'l-Âliye'den aldığı belirtilmiştir. Kendisinden Ebû Amr b. Alâ, Sellâm b. Süleyman et-Tavîl, Yûnus b. Ubeyd, Âsım el-Cahde- rî gibi âlimler kıraat tahsil etmiştir. İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî ile (ö. 465/1073) Ebû Ali el-Ahvâzî'nin (ö. 446/1055) Hasan-ı Basrî'ye kadar varan isnadlarını şüpheli bulmakta ve bunun arz yoluyla değil semâ yoluyla olabileceğini söylemektedir (*Gâyetü'n-nihâye*, I, 235).

Hasan-ı Basrî'nin kıraati muttasıl sened, hatt-ı Osmânî ve Arap diline uygunluk ölçülerine uymayan unsurlar ihtiva etmesi sebebiyle meşhur on kıraatten sayılmamış, şâz olarak değerlendirilmiştir. İbn Hâleveyh'in *Muhtaşar fi şevâzî'l-Kur'an* ve İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb* adlı eserlerinde onun kıraatinden örnekler verilmiş, Ahvâzî *Kırâ'atü'l-Hasan el-Basrî ve Ya'kûb* adıyla bir eser telif etmiştir. İbnü'l-Cündî de on üç imâmın kıraatini bir araya getirdiği *Büstânü'l-hüddât fi'htilâfi'l-e'imme ve'r-ruvât* adlı eserinde (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 23,

vr. 85) Hasan-ı Basrî'yi altıncı imam olarak kaydetmiştir. Bugün on dört kıraat denince akla gelen imamlarla birlikte Hasan-ı Basrî'ye *İzâhu'r-rumûz ve miftâhu'l-künûz* adlı eserinde altıncı imam olarak yer veren bir başka müellif, İbnü'l-Kabâkîbî diye meşhur Muhammed b. Halîl el-Halebî'dir (Kastallânî, I, 91). Halebî'yi *Le'tâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât* adlı eseriyle Kastallânî, *İthâfû fuzâlâ'i'l-beşer* adlı kitabıyla Bennâ takip etmiş, her iki müellif de on dört imamın kıraatini ihtiva eden eserlerinde Hasan-ı Basrî'yi on üçüncü imam olarak zikretmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan el-Basrî, *el-Tefsîr* (nşr. M. Abdürrahîm), I-II, Kahire, ts. (Dârü'l-Hadis); İbn Hâleveyh, *Muhtaşar fî şevâzî'l-kur'ân* (nşr. G. Bergsträsser), Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb); İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 36, 202; İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-izâh 'anhâ* (nşr. Ali en-Necdî Nâsîf v.dğr.), Kahire 1415/1994, I, 37, 44, 79, 100, 121, 125, 131, 141, 165, 280, 285, 289, 301; II, 79; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Kahire), II, 161; Zehebî, *Ma'rife'tü'l-kurrâ* (Altıkulaç), I, 168-169; a.mlf., *A'lâmü'n-nihâye*, IV, 580-581; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 101-120*, s. 60-62; İbnü'l-Cündî, *Bus-tânü'l-hudât fi'htilâfî'l-e'imme ve'r-ruvât*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 23, vr. 85; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-kur'ân*, IV, 13; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 158; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 235; Abdülfettâh el-Kâdî, *el-Kırâ'âtü's-şâze ve tevcihühâ min lûgati'l-Arab* (nşr. Ömer b. Kâsım en-Neşşâr, *el-Büdûrû'z-zâhire* içinde), Beyrut 1981, s. 15-16; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), II, 1233-1235; Kastallânî, *Le'tâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât* (nşr. Âmir es-Seyyid Osmân - Abdüssabûr Şâhîn), Kahire 1392/1972, I, 91, 99, 170; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, I, 147; *Keşfü'z-zunûn*, I, 446; Bennâ, *İthâfû fuzâlâ'i'l-beşer* (nşr. Şebân M. İsmâil), I-II, Beyrut 1987; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXX, 244; Brockelmann, *GAL*, I, 66; *Suppl.*, I, 102; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 265; Sezgin, *GAS*, I, 592, 597; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hiz Veren Âmiller*, Ankara 1968, s. 157, 159; L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1968, s. 177-178; Muhammed Eroğlu, *Ebû Mansur el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-kur'ân* (öğretim üyeliği tezi, 1971, MÜ İlahiyat Fakültesi), s. 26-27; Etem Levent, *Hasan-ı Basrî ve Tefsîr İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 1978, AÜ İlahiyat Fakültesi), s. 129, 134-138, 186; Muslih Seyyid Beyyûmî, *el-Hasan el-Basrî*, Kahire 1984, s. 249-277; Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, *el-Hasan el-Basrî ve hadîşühü'l-mürsel*, Amman 1412/1992, s. 145-151; Mustafa Bilgin, *Tefsîrde Mu'tezile Ekolü* (doktora tezi, 1991, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 64; H. Ritter, "Hasan el-Basrî", *UDMİ*, VIII, 264.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

Hadis İlmindeki Yeri. Hasan-ı Basrî Abdurrahman b. Semüre, Hakem b. Amr, İmrân b. Husayn, Ebû Hüreyre, Semüre

b. Cündeb, Abdullah b. Ömer b. Hattâb, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi sahâbilerden doğrudan hadis alıp naklederken Hz. Ali, Ümmü Seleme, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Amr gibi birçok sahâbiden de hadis almadığı halde aradaki râviyi zikretmeksizin rivayette bulundu. Kendisinden Bekir b. Abdullah el-Mûzenî, Katâde b. Diâme, Eyyûb es-Sahtiyânî, Atâ b. Sâib, Ebû Bürde Büreyd b. Abdullah, Humeyd et-Tavîl, Abdullah b. Avn gibi âlimler hadis rivayet ettiler. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer alan Hasan-ı Basrî'nin, doğrudan Hz. Peygamber'den veya aradaki râviyi düşürerek bazı sahâbilerden duymuş gibi (İbn Ebû Hâtim, *el-Merâsîl*, s. 31-44) naklettiği hadislerin sıhhati konusunda münekkittler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısım âlimler, onun güvenilir-zayıf ayırımı yapmaksızın herkesten rivayette bulunduğu gerekçesiyle (Fesevî, II, 35-36, 239-240; İbn Receb el-Hanbelî, I, 287-291) bu tür rivayetlerinin sahih kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Ebû Zür'a er-Râzî ise Hasan-ı Basrî'nin bu rivayetlerinden birkaçı hariç diğerlerinin, Kur'an ve sahih sünnetle desteklenmesi veya başka tariklerden muttasıl olarak rivayet edilmesi sebebiyle zayıf olmayacağını söylemişlerdir. Ali b. Medîni de bu tür rivayetlerden güvenilir râviler tarafından nakledilenlerin çoğunun sahih olduğunu kabul etmiştir (İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, II, 266). Hadis tenkitçilerinin güvenilirliğinde ittifak ettikleri Hasan-ı Basrî'nin, insanlar arasında güven duygusunun yaygın olduğu bir dönemde yaşaması sebebiyle isnad da yer alan râviyi zikretmeyi gerekli görmediği anlaşılmaktadır. Onun tek râvi vasıtasıyla aldığı rivayetlerde râvi adını zikretmesi, iki veya daha fazla râvi yoluyla aldığı anda ise hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmesi (İbn Receb el-Hanbelî, I, 285-286), ayrıca bu rivayetlerin başka tariklerden de gelmesi (Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, s. 276-300, 355-356) bunların zayıf olmadığı görüşünü desteklemektedir.

Hasan-ı Basrî'nin tenkit edilen bir yönü de *tedlîs** yapmasıdır. Zehebî, onun "haddesenâ" lafzı ile naklettiklerinde güvenilir olduğunu (*Mizânü'l-i'tidâl*, I, 483), görüşmediği kimselerden "an" lafzı ile yaptığı rivayetlerde ise *tedlîs* yaptığını ve bunların delil teşkil etmeyeceğini (*Tezkiretü'l-huffâz*, I, 72) söylemiştir. Ancak edâ sigalarının belirli rivayet metotlarına delâlet etmek üzere kullanımının yay-

gınlaşmadığı (Yücel, s. 80) bir dönemde yaşaması ve hadisi çoğunlukla sahâbeden alması sebebiyle Hasan-ı Basrî'nin tedlîslerinin rivayetlerini olumsuz şekilde etkileyecek durumda olmadığını söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

İclî, *eş-Şikât*, s. 113; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, II, 32-54, 239-240; Tirmizî, *Kitâbü'l-İlâlel (el-Câmi'u's-şâhih içinde)*, İstanbul 1413/1992, V, 754; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 40-42; a.mlf., *el-Merâsîl* (nşr. Şükrullah b. Nî'metullah Kücânî), Beyrut 1412/1992, s. 31-44; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 95-127; Zehebî, *A'lâmü'n-nihâye*, IV, 563-588; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 483; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 71-72; Alâî, *Câmi'u't-tahşîl fi ahkâmî'l-merâsîl* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Beyrut 1407/1986, s. 162-166; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İlletü'l-Tirmizî* (nşr. Nûreddin İtr), [baskı yeri yok] 1398/1978, I, 275, 285-291; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, II, 263-270; a.mlf., *Ta'rîfû ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevşûfîne bi't-tedlîs* (nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî), Riyad 1413/1993, s. 102; Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, *el-Hasan el-Basrî ve hadîşühü'l-mürsel*, Amman 1412/1992, s. 276-300, 346-356; Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul 1996, s. 80; Abdullah Aydınlı, "Hasan Basrî Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri", *EAÜİFD*, sy. 8 (1988), s. 91-113.

AHMET YÜCEL

Fıkıh İlmindeki Yeri. Hasan-ı Basrî'nin fıkıhı genel düşüncesinin ve hayatının bir parçasıdır. Bir yıl devam eden kadılığının dışında kazâ ile ilgili herhangi bir resmî görev almamış, ancak müslümanların günlük hayatlarına ve ilişkilerine dair kendisine yöneltilen soruları her zaman cevaplandırmıştır. Bu cevapların bir kısmı talebeleri vasıtasıyla nakledilerek daha sonraki dönemlerde telif edilen fıkıh kitaplarında zikredilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin bu görüşleri nâdiren delilleriyle birlikte aktarıldığı için onun usulü hakkında kesin bir kanaate ulaşmak oldukça zordur (Muslih Seyyid Beyyûmî, s. 310). Hasan-ı Basrî, Resûl-i Ekrem'in tebliğiyle birlikte nasıl yaşanacağını da gösterdiği İslâm'ın ilk müntesipleri ve ilk öğretmenleri olan sahâbiler içinde yetişmiş, bunların Hz. Peygamber'den yaptıkları nakilleri anlamaya ve buna göre yaşamaya çalışmıştır. Bundan dolayı onun için fıkıh, sadece şer'î hükümlerin anlatıldığı formal bir ilim değil yaşanan hayatın ilmidir. Yaşanan hayat ise bir taraftan fertlerin dış davranışlarıyla ruh dünyalarında, diğer taraftan insanlar arası ilişkilerde devam etmektedir. Hasan-ı Basrî'nin fıkıhı, sadece görünen davranışlara göre hükmeden bir ilim olmayıp insanın hem zâhirini hem bâtınını hesaba katarak insan-